

**ADABIYOTSHUNOSLIK. TARJIMASHUNOSLIK
LITERATURE. TRANSLATION STUDIES**

Zaynabidin Abdirashidov

(Toshkent, O'zbekiston)

abdirashidov@navoiy-uni.uz

Turkistonda mustaqil matbuotning shakllanishi

Abstrakt

Turkistonda milliy matbuotning shakllanishiga turtki bo'lgan omillar orasida Ismoil Gasprinskiyning "Tarjimon" gazetasi katta rol o'ynadi. "Tarjimon" o'z sahifalarida Turkistonning kun tartibidagi muammolarini yoritish bilan bir qatorda mahalliy ziyolilarni tanitishga ham xizmat qildi. XX asrning boshlarida Turkistonda shakllangan yangi mustaqil matbuotning birinchi davri 1906-1908-yillarga to'g'ri kelgan bo'lsa, ikkinchi davri 1913-1915-yillarni qamrab oladi.

Maqolada Turkiston matbuotining shakllanishi, ularning asosiy yo'nalishlari tahlil qilingan. Shuningdek, milliy matbuot va jurnalistikaning rivojiga to'siq bo'lgan muammolar davr nuqtayi nazaridan yoritilgan. Milliy matbuotning asosiy muammosi sifatida moliyaviy jihat hamda obunachi masalasi bo'lganligi dalillar orqali ochib berilgan.

Kalit so'zlar: matbuot, "Tarjimon", gazeta, Turkiston, Buxoro, muharrir.

Formation of Independent Press in Turkistan

Abstract

Among the factors that contributed to the formation of the national press in Turkestan, Ismail Gasprinsky's "Tarjimon" newspaper played a major role. At his page, the "Tarjimon" did not only highlight the problems of the agenda of Turkestan, but also introduced them to the local elite. If the first period of the new independent press was formed in Turkestan at the beginning of the twentieth century, and coincided with 1906-1908, the second period covered 1913-1915.

The article analyzes the formation of the Turkestan press and its main directions. In addition, the problems that hindered the development of the national press and journalism are highlighted from the point of view of that period. The financial aspect as the main problem of the national

press, as well as the subscriber problem were identified with the help of evidence.

Key words: press, Tarcuman, newspaper, Turkestan, Bukhara, editor.

Kirish

XX asr Rossiya imperiyasi hududida istiqomat qiladigan xalqlar uchun bir qadar muvaffaqiyatli boshlandi. Rossiya Yaponiya bilan bo'lgan urushda mag'lubiyatga uchragach, ichki va tashqi kuchlarning bosimiga bardosh bera olmay qoldi. Imperiya ichkarisida siyosiy kurashlar avj ola boshladi va imperator 1905-yil oxiriga kelib barcha siyosiy kuch va guruhlariga erkinlik beruvchi Manifest e'lon qilishga majbur bo'ldi. Manifestning asosiy nuqtalaridan biri so'z erkinligini ta'min etdi. Bu imkoniyatdan foydalangan turli xalqlar va siyosiy qatlamlar o'z matbuotlariga asos soldilar. Xususan, Turkiston milliy matbuotining yuzaga kelishida ham yuqoridagi Manifest asosiy turtki bo'ldi.

Umuman olib qaraganda, XIX asr so'ngida Rossiya imperiyasi hududida istiqomat qilgan musulmon xalqlarining matbuotiga nazar tashlansa, u qadar rang-baranglikni ko'rish mushkul. Rossiya imperiyasida turkiy tilda birinchilar qatorida 1879-yildan 1884-yilgacha Tiflisdan chop etilgan matbuot organi "Ziyo Kafkaziya" gazetasi hisoblanadi. Gazetaning noshir va muharrirlari aka-uka Hoji Said va Jalol Unsizodalar edi. 19-asrning 80-yillarida Rossiya hududida turkiy tilda nashr qilingan gazetalar soni 5 ta edi. Ulardan birinchisi yuqorida aytilgan "Ziyo Kafkaziya", ikkinchisi "Ekinchi" (1875-1877), uchinchisi "Kashkul" (1883-1891), to'rtinchisi "Turkiston Viloyatining Gazeti" (1870-1917) va beshinchisi Bog'chasaroyda nashr qilingan "Tarjimon" (1883-1918) gazetalar edi. Ushbu gazetalar orasida "Turkiston Viloyatining Gazeti" rasmiy davlat matbuot organi sifatida tarqatilgan. Yuqoridagi gazetalarining tiraji musulmon aholi soniga nisbatan juda kam bo'lgan. Ushbu gazetalar orasida "Tarjimon" 1905-yilga qadar faoliyat ko'rsatgan turkiy tildagi yagona xususiy nashr bo'lib qoldi va musulmonlar orasida milliy matbuot va jurnalistlar shakllanishida asosiy rol o'ynadi.

Turkistonda vaqtli matbuot

1. XX asr boshlarida Turkistonda "Turkiston Viloyatining Gazeti" dan tashqari ziyolilar orasida Usmonli Turkiyasi, Eron, Hindiston, Misr va ayrim Yevropa mamlakatlarida nashr qilingan gazetalar keng tarqalganini kuzatish mumkin [Добросмыслов 1910, 49]. Bu holatga, bir tarafdin rus va mahalliy hukumatlar tarafidan

hisoblangan “Turkiston Viloyatining Gazeti” Rossiya imperiyasida turkiy tilda chop etilgan ilk gazetalardan biri edi. Turkistonda milliy matbuot chop etilgan ikki qisqa vaqtni (1906–1908 hamda 1913 – 1917-yillar) inobatga olmasa, rasmiy gazeta O’rta Osiyoda mahalliy tilda chiqadigan yagona nashr edi.

Adib Xalid fikriga ko’ra, “Turkiston Viloyatining Gazeti” o’lkani global va imperiya kontekstidagi holati haqidagi o’z qarashlarini ifoda qilmoqchi bo’lgan turkistonlik ziyolilarning asosiy minbari bo’lib xizmat qildi [Khalid 82-89]. Lekin “Turkiston Viloyatining Gazeti”ning musulmonlar hayotida muhim rol o’ynaganiga qaramay, o’ta konservativ va jadidchilikning har qanday ko’rinishiga “dushmanlik” ko’zi bilan qarar edi. Shu sababdan ruslar tarafidan tahrir qilingan “Turkiston Viloyatining Gazeti”ni haqiqiy “musulmoncha” gazeta, deb hisoblash mumkin emas [Bennigsen 1920, 25-27; Rzehak 2001, 503; Paksoy 1989, 19]. Ushbu tadqiqotlarda Ostroumovning “Turkiston Viloyatining Gazeti” mazmunini tor sart adabiyoti va tiliga moslashtirishiga ham e’tibor qaratilgan. Ayrim tadqiqotlarda esa Ostroumov gazetasining O’rta Osiyo madaniyati hayotidagi roli ancha baland ko’rsatiladi [Гаспринский 2006, 17-59].

3. A.Xalid fikricha, “Turkiston Viloyatining Gazeti”ning roli ikkiyuzlamachilik va qarama-qarshilikka asoslangan [Khalid 1998, 85]. Ushbu gazetani nashr qilishdan ko’zlangan dastlabki maqsad “mahalliy aholini general gubernatorning barcha farmoyishlaridan xabardor qilish” va “tijorat hamda Toshkent va boshqa shaharlarda sodir bo’lgan turli voqealar haqida xabarlar” chop etishdan iborat edi. Yuqoridagi u qadar “qiziq” bo’lmagan xabarlar qatorida “Ming bir kecha”dan parchalar hamda rus vaqtli matbuotidan olingan turli xabarlar ham berilar edi.

1875-yildan boshlab gazeta o’z o’quvchilaridan kelgan maktublarni hamda zamon haqidagi “foydali ma’lumotlar”ni nashr qilishni joriy etdi. Ostroumov yozishicha, “foydali ma’lumot”lar turli davlatlar geografiyasi va ular haqidagi ma’lumotlar, havo sharlarida issiq havodan foydalanish, temir yo’l va telegraf, paxta hamda ipak qurti yetishtirish haqida ko’rsatma va hokazolarni qamrab olgan [E’lonot 1883, 64-65]. “Mahalliy xabarlar” ruknida esa mahalliy xalqni faqat yomon jihatlarini ko’rsatishga qaratilgan jinoiy ishlar haqidagina xabarlar keltirilgan.

Mahalliy aholi rus tilini o’rganishga u qadar ishtiyok ko’rsatmayotganidan tashvishga tushgan Kaufmanning vorislari marhum general gubernator olib borgan siyosatdan biroz chetlashishga harakat qila boshladi va 1883-yili “Turkiston Viloyatining Gazeti”ga Ostroumovning muharrir etib tayinlanishi ushbu o’zgarishlarning ilk qadami bo’ldi. “G’ayrirus” mahalliy

aholiga rus tilini chuqurroq singdirish ruslashtirish siyosatining asosiy yo'nalishlaridan bir edi. Yangi muharrir Ostroumov boshchiligida "Turkiston Viloyatining Gazeti" rus ma'muriyatining mahalliy xalqni "ehtiyotkorlik va uzoqni ko'zlab ma'rifatli qilish"ni nazarda tutgan yangi siyosatining qandaydir quroli sifatida maydonga chiqishi kerak edi. Va shu maqsadda gazeta bir vaqtning o'zida ham o'zbekcha va ruscha nashr qilina boshlandi. Turkiston rus ma'muriyati rasmiylari rus sharqshunosligi osiyoliklarni ma'rifatli qilishi mumkin va bu ishni shunday amalga oshirishi kerakki, "g'ayiruslarning" manfaatlari mustabid chor imperiyasi manfaatlari bilan mos kelsin, degan fikrda edilar. Shu maqsadda "Turkiston Viloyatining Gazeti" "foydali ma'lumotlar"ning sonini ikki baravar ko'paytirdi. Lekin, A.Xalid ta'kidlashicha, bu ma'lumotlar siyosiy jihatdan xavfsiz edi [Khalid 1998, 87-88].

A.Xalidning yozishicha, "Ostroumov Gasprinskiy bilan, onda-sonda bo'lishiga qaramay, uzoq vaqt yozishma olib borgan. Ushbu ikki muharrir nashrlari bilan almashib turish barobarida, matbuotda ham, yozishmalarida ham yuqori darajada iltifotli bo'lishgan" [Khalid 1998, 89]. Lekin, bizningcha, Ostroumov bilan Gasprinskiyning aloqalari Xalid tasavvur qilganidek "o'ta silliq" bo'lmagan [Абдирашидов 2011, 81-109].

Hukumatga qarashli bo'lmagan mahalliy tildagi birinchi gazeta 1906-yili I.Geyer tarafidan chiqarila boshladi. Bu gazetaning asosiy maqsadi mahalliy xalqni yangi siyosiy qarashlar va fikrlar bilan tanishtirish, deb belgilangan edi. Ma'lumot tarzida yana shuni ham eslab o'tish kerakki, Turkistonda istiqomat qilgan ruslar jamiyatida xususiy va mustaqil matbuotga 1890-yilda Samarqandda asos solingan edi [Авшарова 1960, 33-34]. I.Geyerning "Taraqqiy - O'rta Osiyoning umr guzarligi" gazetasi asosan rus gazetalaridan olingan xabarlarini tarjima qilib qayta nashr qildi. Shunday bo'lishiga qaramay, bu gazeta rus ma'muriyati nuqtayi nazaricha nomaqbul bo'lgan shaxslar, ya'ni mahalliy ziyolilar uchun o'z fikrlarini izhor qilish imkoniyatini berdi. Bu bilan I.Geyerning gazetasi mahalliy ziyolilarning anchadan beri amalga oshirishga harakat qilib kelayotgan maqsadlari - siyosiy dialogga qo'shilishlariga yo'l ochib berdi. Bu gazetaning 17 ta soni chiqqandan so'ng moliyaviy muammolar tufayli yopildi. I.Geyerning gazetasi mahalliy ziyolilar uchun faoliyatlarining keyingi bosqichini belgilash va aniqlash uchun katta turtki berdi. "Taraqqiy - O'rta Osiyoning umr guzarligi" gazetasi qisqa vaqt ichida butun Turkiston bo'ylab tarqalganiga qaramasdan, g'oyaviy jihatdan general gubernator chizib bergan chiziqdan chiqa olmadi. Shu sabab gazeta qisqa muvaffaqiyatdan so'ng o'quvchilarini yo'qota boshladi va tez orada faoliyatini tugatishga majbur qoldi.

Turkistonlik jadidlar gazetani birinchi navbatda taraqqiyot

belgisi hamda ilm tarqatish manbasi sifatida qabul qildilar. Ular gazetaning asl mohiyati va maqsadini turlicha talqin qildilar. O'z vaqtida Gasprinskiy gazetaning asosiy maqsadi haqiqat va ma'rifatga xizmat qilish, deb belgilagan edi [Добросмыслов 1910]. Turkistonlik ma'rifatparvarlar jurnalistik faoliyatlarining ibtidosida gazetani jamiyatning "kasalini" davolovchi tabibga qiyosladilar. Oradan qisqa muddat o'tib matbuot jamiyatning kamchiliklarini muntazam tanqid qila boshladi va "jamiyatning haqiqiy" yo'l boshchisiga aylana boshladi. Gazeta, Gasprinskiyning ta'kidlashicha, faoliyatining asosiy qirralari: ifoda etish, maqtash va tanqid qilishdan iborat bo'lishi kerak. Gasprinskiy o'z izdoshlariga biror muayyan muammoni yoritishda yuqoridagi uch asosiy yo'nalishni bir maromda ushlab kerakligini maslahat beradi. Uning yozishicha, yuqoridagi uch qirradan "tanqid – tarozu, davo va yog'du" kabidir [Гаспринский 1907]. Behbudiy gazetaning mohiyatini aniqlashda Gasprinskiyning yuqoridagi fikr va maslahatlariga amal qilganini kuzatish mumkin.

4. Turkiston jadidlarining oldilariga qo'ygan maqsadlariga yetishish uchun kurashga zo'r berishlari, ya'ni Ziyoy Said yozganidek, konservativ fikrga qarshi "jihod" e'lon qilishlari I.Geyer gazetasidan so'ng Ismoil Obidiy tarafidan tashkil etilgan "Taraqqiy" gazetasidan boshlandi. Obidiy gazetasini keyinchalik "Sharq" deb nomlash istagida ham bo'lgan edi. "Taraqqiy" o'zidan oldingi nashr bilan juda ko'p jihatdan umumiylikka ega edi. Faqat uning siyosiy qarashlari biroz keskinroq va yana A.Xalidning ta'kidlashicha, I.Geyer gazetasini o'ta qiynab qo'ygan "til kamchiliklari"dan yiroqroq bo'ldi [Khalid 1998, 122]. I.Obidiyning "Taraqqiy"si birinchi sonidan boshlab Ziyoy Said ta'kidiga ko'ra, "Ostroumov tarafida bo'lgan" konservativ ulamoga nisbatan o'ta keskin tarzda "hujum" qila boshladi. Ehtimol, gazetaning aynan mana shu uslubi uning hukumat tarafidan yopib qo'yilishiga asosiy sabab bo'ldi. Gasprinskiy "Taraqqiy" gazetasi yuqoridagi uslubi va yo'nalishidan u qadar qoniqmagan edi va buni ochiq namoyon ham qildi. U "Taraqqiy" muharriri barcha sohalarda mukammal emasligini ochiq tarzda yozdi. Shunga qaramay, Gasprinskiy Ismoil Obidiyini "Turkiston Viloyatining Gazeti" tarafidan bo'lgan "hujumlar"dan himoya qildi [Раджабов 1970]. Obidiyning gazetasi 19 ta sonidan so'ng *nojoiz materiallarni chop etganlik* aybi bilan sud tomonidan yopib qo'yildi.

5. "Taraqqiy" gazetasi yopilishidan bir necha hafta o'tib Munavvarqori "Xurshid" gazetasini tashkil qildi. Bu gazeta ham "Taraqqiy" yo'nalishining davomchisi bo'ldi. Lekin Munavvarqori Obidiydan farqli o'laroq o'z maqolalarida Rossiya va qo'shni davlatlarda sodir bo'layotgan siyosiy voqealarni yoritishga ko'proq urg'u berdi. Aftidan, "Xurshid"ning bu yo'nalishi Gasprinskiyning siyosiy qarashlariga mos tushgan ko'rinadi. Gasprinskiy "Xurshid"ni

“sof milliy” gazeta deb hisobladi va uning “Turkiston Viloyatining Gazeti”dan o’ta farq qiladigan “tili” bilan faxrlandi. Zaki Validiyning yozishicha, Ostroumov o’z gazetasida “sart tili”ni tatar va qozoq tillaridan ajratishga moslashtirilgan til yaratishga harakat qilgan [Togan 1942-1947, 503]. O’z navbatida Gasprinskiy ham yangi tatar gazetalarini adabiy til o’rniga ko’cha tilini tarqatayotganlikda ayblab, ularning “tilini” juda qattiq tanqid qildi. Turkistonlik jadidlar esa, aksincha, Gasprinskiy targ’ib qilgan “o’rta til”ni qo’llashga harakat qildilar. Shu sababdan ham Gasprinskiy Turkiston gazetalarining “tili”ni boshqalarga o’rnak sifatida ko’rsatish uchun “Xurshid” gazetasining birinchi sonidagi asosiy maqolani “Tarjimon”da qayta nashr qildi. “Xurshid” gazetasi yopilgunicha “Tarjimon” undan tahririyat nuqtayi nazariga mos keladigan ko’plab xabar va maqolalarni qayta nashr qilib bordi. Munavvarqorining gazetasi 1906-yil 13-noyabrga qadar “yashadi” va 10 sonidan so’ng hukumat uni “aksilhukumat yo’nalish”dagi nashr aybi bilan yopib qo’ydi [Tohiriy 1913, 150; Khalid 1998, 123]. Keyinroq Abdulla Avloniy, tatar Ahmadjon Bektemirov va Munavvarqorilarning umumiy tashabbusi bilan tashkil etilgan “Shuhrat” va uning davomchisi “Osiyo” ham aynan yuqoridagi ayblov bilan yopildi. “Osiyo” gazetasi 1908-yil 21-may kuni ta’qiqlandi. Ayni shu davrda Saidkarimboy Saidazimboyev tarafidan “Tujjor” gazetasi nashr etildi. Bu gazeta boshqa nashrlardan farqli o’laroq o’zini hukumatga qarshi bo’lmagan va Rossiya davlatchiligi tarafdori hamda dinga zarar keltirmaydigan gazeta, deb e’lon qildi. Bunday dasturga ega bo’lgan “Tujjor” o’quvchilar orasida u qadar shuhrat topmadi va 36 sonidan so’ng obunachi yo’qligi sabab “o’z o’limi bilan vafot etdi” [Tohiriy 1913, 150-151; 70, 48]. 1908-yil may oyida “Tujjor”ning yopilishi bilan Turkistonda milliy mustaqil matbuot faoliyati tugatildi. Bu ishda, ayniqsa Chor oxrankasi o’ta jonbozlik ko’rsatdi.

6. Turkiston tuman oxrankasi “shiddat bilan kelayotgan tahlikani” his etib, uning ildizi sifatida turkistonliklarning yosh milliy, taraqqiyotga moyil matbuotini ko’rdi va uni tag-tomiri bilan yo’q qilishga qaror qildi. “Tarjimon”ning turkistonlik o’quvchilari milliy matbuotning yo’q qilinishida birinchi navbatda “Turkiston Viloyatining Gazeti” va uning ortida turgan Ostroumovni aybdor, deb bildilar [Kattaqo’rg’on 1914]. Ostroumov turli davlat tashkilotlariga yuborgan ma’lumotlarida ushbu ishga bosh qo’shganligi hamda o’lkada “Tarjimon” gazetasini taqiqlashga harakat qilganligini aytib o’tadi. Bu masala yuzasidan u Buxorodagi Rossiya siyosiy agentligi bilan yozishma olib borgan va undan “Tarjimon”ning mintaqada rus manfaatlari uchun zararlighi to’g’risida raport olishga qattiq harakat qilgan [Мирзозода 1989, 433-434; Гаспринский 1907, 13].

1906-1908-yillar orasida nashr qilingan to’rt gazeta qisqa

muddat ichida Turkiston jadidlarini milliy va diniy o'z-o'zini anglash yo'lidan borayotgan kuch sifatida namoyon qilib ulgurdi. Bu urinishlar davomida ular bevosita "Tarjimon" ning til birligi, ta'lim muassasalari islohi va boshqa shunga o'xshash tashabbuslaridan ozuqa olganini ham aytib o'tish kerak. O'z navbatida "Tarjimon" gazetasi ham, uning yozishicha, taraqqiyotga xizmat qilgan Turkiston gazetalarini qo'llab turdi va yosh muharrirlarni turli tazyiqlardan, ayniqsa ularni turkistonliklar so'zlashadigan "sart tili" ni buzishda ayblagan hamda ularni ta'qib qilishga bosh bo'lgan N.Ostroumovdan himoya qildi. Gasprinskiy Ostroumovning Turkistonda olib borayotgan ishlaridan o'ta noroziligini hech qachon yashirmadi va ochiq uni boshqalarning ishiga sababsiz "burun so'qish" va shaxsni hurmat qilmaslikda aybladi [Ostroumov 1888].

Milliy matbuot ochishga urinishlar

Buxoro amirligida rus Turkistonidan farqli tarzda birinchi matbuot nashri O'rta Osiyoda gazeta nashr qilina boshlagandan deyarli yarim asr vaqt o'tibgina paydo bo'ldi. Ostroumov "Turkiston Viloyatining gazetasi" da Gasprinskiyning 1893-yilgi Turkistonga sayohati davomida Buxoro amiri Abdulahadxon bilan bo'lib o'tgan uchrashuvidan so'ng amir Gasprinskiyning Buxoroda gazeta nashr etish taklifiga rozilik bildirgani haqida xabarni tarqatgan edi. Gasprinskiy bu xabar paydo bo'lishi bilan darhol uning noto'g'ri xabar ekanligini e'lon qildi [Behbudiy 1912].

Albatta, bu kabi xabarlar Gasprinskiyning Turkistondagi ayrim "tayanch nuqtalari" dan mahrum qilishga qaratilganini ko'rish qiyin emas. Buxoro jadidlari, keyinroq "Yosh buxorolilar" nomini olgan taraqqiyparvarlarning faoliyati 1910-yildan keyin ancha jonlangani kuzatiladi. Ular dastlab ayrim sohalarda, xususan, ta'lim tizimida islohotlarni amalga oshirishga targ'ib qildilar va amirlikning turli shaharlarida yangi usul maktablarini tashkil etishga ko'proq e'tibor qaratdilar. Ma'lumki, Buxoro amiri Rossiya siyosiy agentligining ruxsatisiz hech qanday mustaqil siyosat yuritishga haqqi yo'q edi. Amirlikdagi barcha siyosiy masalalar albatta rus siyosiy agenti bilan maslahatda qilinardi. Bu vaziyatni juda yaxshi anglagan Mirzo Muhiddin va Mirzo Siroj Hakim kabi buxorolik taraqqiyparvarlar yahudiy savdogari Levi (Levin) yordamida Buxoroda gazeta chiqarish zarurligini rus siyosiy agentiga "uqtira" oldilar. Ular o'zlarining gazeta nashr etish istaklarini aholini Rossiya imperiyasi bilan yaqindan tanishtirish hamda Rossiya fabrikalari uchun paxta yetishtirishda yuqori ko'rsatkichlarga erishishga ko'maklashish kabi dalillar bilan isbotlashga harakat qildilar. Ular mana shu dastur asosida rus siyosiy agentidan gazeta nashr qilish uchun amirdan ruxsat olishga yordam berishni so'radilar. Shu tariqa Buxoro amirligida birinchi matbuot

nashri paydo bo'ldi. Bu Kogon (Yangi Buxoro)da 1912-yil 11-mart kuni birinchi soni chiqqan fors tilidagi "Buxoroyi Sharif" gazetasi edi. Ushbu gazeta 1912-yil 14-iyulga qadar haftada bir marta, keyin esa haftada to'rt marta nashr qilinadigan bo'ldi. "Tarjimon" bergan xabarga ko'ra, "Buxoroyi Sharif"ning ta'asischisi 6 rus, 6 buxorolik va 3 eronlik ishtirokida tashkil etilgan qo'shma shirkat bo'lgan [Самойлович 1912] A.Samoylovichning ta'kidlashicha, aynan mana shu shirkat gazeta nashrini moliyalab turgan va bu maqsadda 9 ming rublga yaqin mablag' to'plagan.

"Buxoroi sharif" Mirjalol Yusufzoda muharrirligi ostida nashr qilindi [Reichmuth 2004, 27-29]. Bakudan bu lavozimga taklif qilingan M.Yusufzoda u yerdagi "Ittihod" maktabida diniy darslar berish barobarida "Haqiqati afkor" gazetasining muharriri vazifasida faoliyat olib borgan [Samarqand g'azetasi 1913; Жалолов, Ўзганбоев 1993; Volker 2002; Rzehak 2001; Osiyo g'azitasi 1908]. M.Yusufzoda "Buxoroyi Sharif"da "Haqiqati afkor"da targ'ib qilgan g'oyalarni yoyishga urindi [Атабаки 2001, 38-43]. Lekin gazetaning asosiy muharriri vazifasini Rossiya siyosiy agentligi tarafidan tayinlangan, agentlik tarjimoni Haydarxo'ja Mirbadalov bajardi.

1912-yil iyul oyidan "Buxoroyi Sharif"ga ilova tarzida o'zbek (turkiy) tilida "Turon" gazetasi nashr qilina boshlandi. Ushbu gazeta haftada 2 marta chiqib turdi va o'sha yilning sentabr oyida mustaqil nashr sifatida faoliyat olib bordi. "Turon"ga muharrir qilib 1906-1911-yillarda Turkiyada tahsil olgan va Istanbuldagi buxoroliklar Jamiyatining [Volker 2002] faol a'zolaridan biri bo'lgan G'iyos Usmonov tayinlandi. Buxoro gazetalari xalq orasida qisqa vaqt ichida ancha shuhrat topdi. Ushbu ikki gazeta umumiy shaklda 2600 obunachiga ("Buxoroi Sharif" – 800, "Turon" – 1800) ega edi [Favquloda takfir 1917].

1913-yil yanvar oyiga kelib "Buxoroi Sharif" va "Turon" gazetalari Rossiya siyosiy agentligi yordamida bevosita amir tarafidan yopib qo'yildi. Buxorodan "Tarjimon"ga kelgan xabarlarga ko'ra, gazetalarning yopilishiga asosiy sabab Rossiya haqida tanqidiy maqola nashr qilinganligi ko'rsatildi [Вахидов 1979; Taraqqiy 1906]. Buxoroliklar gazetalarning yopilishida ruslarning ishtiroki bo'lmagan, deb hisobladilar. Ular gazetalarning to'xtatilishiga bevosita o'zlarining nomaqbul ishlari oshkora bo'lishidan xavfsiragan Buxoro ma'murlarini aybladilar [Favquloda takfir 1914]. O'rta tilda nashr qilingan ushbu gazetalarning yopilishiga munosabat bildirgan Gasprinskiy, ularni amirlikdagi madaniyat va taraqqiyot namunasi deb qaradi va gazetalarning qayta faoliyatini boshlashiga doir amirdan oqilona qaror bo'lishiga ishondi [Ibrohimov 1913]. Afsus, gazetarlar qayta nashr qilinishiga ruxsat berilmadi.

1913-yil aprel oyida Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy

tarafidan, Ziyo Said ta'rificha, samarqandlik jadidlarning to'ng'ichi bo'lgan "Samarqand" gazetasi ta'sis qilindi. Behbudiy gazetani o'z mablag'i hisobiga chiqardi va 5 oydan so'ng moliyaviy qiyinchilik tufayli uni to'xtatishga majbur bo'ldi. Gazeta 45-sonidan so'ng qayta chiqmadi. Gasprinskiy "Samarqand" gazetasining yopilishi haqidagi xabarni berar ekan, undan juda afsuda ekanligini yozgan edi. "Behbudiy, – yozadi u, – gazeta nashrini juda kuchli g'ayrat bilan boshlagan edi, ammo turkistonliklar orasida o'z tillaridagi gazeta uchun 1000 obunachi topilmadi". To'lagan Xo'jamiyrov (Tavallo) "Samarqand" gazetasi yopilgan kunni "milliy motam kuni" deb e'lon qildi. Bu haqda "Tarjimon"ga yuborgan maqolasida shunday yozadi: "Turkistonda bizning birgina gazetamiz bor edi. Gazetaning yetarli obunachilari topilmay, 1000 rubl zarar ko'rish oqibatida to'xtashga majbur bo'ldi. Biz, 10 millionlik Turkiston aholisi birgina gazetani quvvatlay olmadik. Bu bizni taraqqiyotning qaysi yo'lidan ketayotganimizni va bu ishni qanday tushunishimizni, anglashimizni ko'rsatadi. Vatandoshlarimiz luzumsiz tadbirlarga katta mablag'lar sarflagani holda bir gazeta sotib olishga qurblari yetmaydi" [Tavallo 1912].

Gasprinskiy turkistonliklarni tevarak atroflarida nimalar sodir bo'layotganidan bexabar qolgan "As'hobi kahf"¹ (g'or ahli)-ga o'xshatadi. Behbudiy gazeta faoliyatini to'xtatishi haqida bergan xabari ortidan qo'qonlik taraqqiyparvarlar gazeta tahririyatiga 500 rubl va 200 obunachi ro'yxatini yubordilar. Lekin bu kabi yagona tashabbuslar "Samarqand" gazetasini qaytadan tiriltira olmadi. Behbudiy Gasprinskiyga yo'llagan maktubida gazetaning faoliyatini davom ettirish uchun taraqqiyparvarlar shirkat tashkil qilishni taklif etganlari haqida yozadi. Uning yozishicha, "shirkatga a'zolik badali 25 rubl qilib belgilanadi. Shirkat o'z ishini boshlashi bilan gazeta nashri ham qayta yo'lga qo'yiladi" [Ойна 1913]. Behbudiy maktub ostiga sobiq "Samarqand" gazetasining muharriri sifatida imzo qo'ygan.

"Samarqand" gazetasi, – yozadi Gasprinskiy, – turkistonliklar ravnaqi uchun xizmat qilgan hamda ularni zamonaviy madaniyat va ilm bilan oshno qilishga tirishgan haqiqiy xizmatkor edi. Uning to'xtab qolishiga hech qachon yo'l bermaslik kerak edi". Gasprinskiy turkistonliklar "Samarqand" gazetasini qayta chiqarish yo'llarini qidirib topishlariga umid bilan qaradi. Lekin Turkistondagi vaziyat bunga imkon bermadi.

1913-yil davomida turkistonlik ziyolilar gazeta chiqarishga ruxsat so'rab hukumatga bir necha marta murojaat qildilar.

¹"G'or ahli" Qur'on oyatlariga ko'ra, kofirlar tomonidan bo'lgan o'lim tahdididan qochib g'orga yashiringanlar va u yerda 300 yil uxlaganlar. Uyqudan turganlarida esa boshqa zamon, boshqa hukmdor. Ular esa atroflarida nima bo'layotganini anglamay, hech narsani tushunmay yurdilar. Gasprinskiy turkistonliklarni aynan ana shu "g'or ahli"ga qiyos qildi.

1913-yilning boshida qo‘qonlik Obidjon Mahmudov Farg‘ona viloyati harbiy gubernatoriga mahalliy tilda gazeta ta‘sis qilish uchun ariza topshirdi. Tez orada u “Jomi‘u-l-axbor” (Xabarlar to‘plami) nomida gazeta chiqarishga va “Madora” nomida qiroatxona ochishga tegishli ruxsatnoma oldi [Taraqqiy 1906; Tarjimon 1906]. Namanganda esa Is‘hoqxon Ibrat ham viloyat gubernatoriga o‘z bosmaxonasida “At-Tijarat an-Namangan” (Namangan tijorat xabarlari) nomida gazeta nashri uchun ruxsat so‘rab, ariza berdi. Lekin hukumat bu gazeta nashriga ruxsat bermadi [Turkistonda maktab lisoni 1909].

1913-yil 20-avgustdan boshlab Samarqandda, Behbudiy tahriri ostida chiqa boshlagan “Oyina” jurnali Ziyoy Said ta‘kidicha, turkistonlik jadidlarning “eng sevimli nashri”ga aylandi. “Oyina” nafaqat Turkistonda, balki Kavkazda, ichki Rossiyada, Eronda, Afg‘onistonda, Hindistonda va Turkiyada ham tarqaldi. Ayni shu davrda bu jurnal turkistonlik taraqqiyparvarlarning o‘ziga xos tashrif qog‘oziga aylanib qoldi. Gasprinskiy jurnalning birinchi soniga ta‘rif berar ekan, shunday yozadi: “Oyina” dasturi juda dolzarb; turkistonliklarning kundalik hayotlaridagi barcha muammolarni yoritishga qaratilgan”. U maqolasining so‘ngida turkistonliklarga o‘z ona tillaridagi nashrni quvvatlashga va “Oyina”ga obuna bo‘lishga chaqiradi [TVG 1870].

“Oyina” dastlab moliyaviy qiyinchilik sabab muntazam ravishda nashr qilinmadi. Shu sabab muharrir obunachilardan jurnalning keyingi soni qachon chiqishi noma‘lum bo‘lganidan uzr so‘rab, istaganlar obuna pullarini qaytarib olishlari mumkinligini xabar bergan edi [Osiyo g‘azitasi 1908, 4]. Biroq qisqa muddatdan so‘ng jurnalning moliyaviy ahvoli birmuncha yaxshilandi va u oyda muntazam 4 marta nashr bo‘lib turdi. Agar Behbudiy so‘zlarini inobatga oladigan bo‘lsak, “Oyina” jurnali “Samarqand” gazetasining o‘rniga vaqtinchalik chiqib turgan [Oyina 1913]. Lekin Behbudiy jurnalni davomiy nashr qilganidan yuqoridagi fikridan qaytgan ko‘rinadi. Gasprinskiy “Oyina”dan olib “Tarjimon”da qayta bosilgan Hoji Muinning “E’tirof” nomli she‘riga yozgan so‘zboshisida “Oyina”ga hayotning barcha jihatlarini ko‘rish mumkin bo‘lgan Turkistonning haqiqiy oyinasi, deb izoh beradi. “Tarjimon” o‘z sahifalarida “Oyina”dan juda ko‘plab dolzarb xabarlarini o‘zining izohlari bilan qayta chop qilib bordi.

Behbudiy, Ziyoy Said so‘zlariga ko‘ra, “Oyina” jurnalini nashr qilishi bilan Gasprinskiyning “tilda birlik” nazariyasining haqiqiy tarafdori ekanligini amalda namoyon qildi. O‘z navbatida turkiy xalqlar uchun “umumturkiy til” yaratuvchisi va nazariyotchisi Gasprinskiy “Oyina” va “Samarqand” tilini oson tushiniladigan mahalliy sheva, deb hisobladi. Lekin u “Oyina” jurnali muharririning “tili”ga umumadabiy til sifatida qaramaydi. Behbudiy “Oyina”

jurnalining tilini “oʻrta til”, deb belgilaganiga qaramay til birligi borasida oldin eʼlon qilgan pozitsiyasidan biroz chekinganini kuzatish mumkin.

1915-yil 15-iyunda “Oyina”ning 68-soni chiqishi bilan jurnal oʻz faoliyatini toʻxtatdi. Fitratning yozishicha, “Oyina” oʻziga oʻxshash boshqa jurnallar kabi oʻquvchilarini “xursand qila olmadi”; uning maqolalari jurnal oʻquvchilariga yoqmay qoldi. Lekin, Fitrat taʼkidlashicha, bu ishni toʻgʻrilash mumkin edi. Buning uchun barcha turkistonliklar jurnalning dasturini mukammallashtirishda ishtirok etishlari kerak edi [Fitrat 1915]. Oʻz navbatida Behbudiy qoʻyilgan “ayblov”larga javoban oʻzini bir turli “oqlash” maqsadida “Oyina”da oʻquvchilarning jurnal tili va dasturi haqidagi turli maktublarini eʼlon qildi. Behbudiy mazmuni jihatidan bir-biriga umuman mos kelmaydigan xatlarni atayin tanlab chop qildi. Toshkentdan yuborilgan maktub muallifi umummilliy xarakterdagi muammolar (maktab, madrasa, shariat mahkamasi, yangi usul va hokazo)ni yoritishda “Oyina”ning mustahkam pozitsiyasi yoʻq ekanligi bois uni qattiq tanqid qiladi. Xat muallifiga koʻra, aynan mana shu holat jurnal maqolalarining odamlarga “taʼsirsizligi”ning asosiy sababidir.

Qoʻqondan yuborilgan ikkinchi maktub muallifi, aksincha, “Oyina”ning yuqoridagi masalalarni yoritishda oʻta qatʼiy pozitsiyada boʻlgani xalqning undan “yuz oʻgirishiga” olib kelgan. Bu maktub muallifining yozishicha, tanqiddan jazavaga tushgan ulamo odamlarni jurnalga obuna boʻlmaslikka va uni oʻqimaslikka tashviq qila boshlagan. Bundan tashqari, muallif: “Jurnalning bir necha sonida bizning yangi usulchilarimiz, ziyolilarimiz tanqid ostida qoldilar. Agar ish bu tarzda ketadigan boʻlsa, yaqin orada jurnalni hech kim oʻqimay qoʻyadi va u oʻz-oʻzidan yopilib ketadi”, – deb yozadi. Balki bu aytilgan soʻzlar “Oyina”ning ayanchli taqdiri haqidagi “bashorat” edi. Eʼlon qilingan boshqa maktublarda “Oyina”ning “tili” haqida soʻz boradi. Baʼzi mualliflar jurnalda fors-tojik tilidagi maqolalar sonini qisqartirishni talab qilsa, boshqalari aksincha, fors tilidagi maqolalarni koʻpaytirish tarafdorlari sifatida oʻz fikrlarini bildiradi [Behbudiy 1913]. Yuqorida jurnal oʻquvchilarining keltirilgan fikrlari darhaqiqat “Oyina” jurnalining xalq qalbiga birdek yoʻl topa olmaganidan darak beradi. Bu esa Fitratning yuqorida keltirilgan fikrlarini tasdiqlaydi.

Gasprinskiyni oʻzining “tili” va uslubi bilan “maftun” qilgan turkistonlik yana ikki egizak gazeta 1914-yil aprel oyida taʼsis etildi. Bular “Sadoyi Turkiston” va “Sadoyi Fargʻona” gazetalaridir. Toshkentda chiqa boshlagan “Sadoyi Turkiston” toshkentlik taraqqiyparvarlarning tayanchiga aylandi. Gazeta oʻzini “Ona Turkiston ovozi” tarjimoni, deb eʼlon qildi. Bu esa “Tarjimon”ning asosiy maqsadiga juda yaqin va munosib edi. “Sadoyi

Turkiston” birinchi sonidayoq o‘z o‘quvchilariga “Vatan so‘zlarini turk o‘g‘illariga turk tilida” yetkazishini bildirdi va bu yo‘nalishi bilan Gasprinskiy yo‘lidan borishini tasdiqladi. Ko‘rinib turganidek, “Sadoyi Turkiston”ning dasturi va tili to‘laligicha Gasprinskiy g‘oyalariga muvofiq tushdi. Lekin “Sho‘ro” jurnali “Sadoyi Turkiston” maqolalarini o‘z “tili” bilan odamlarni bezdiradigan so‘fiylarning xutbasiga o‘xshatdi [Dindorov 1884].

Zaki Validiyning ta’kidlashicha, “Sadoyi Turkiston” va “Sadoyi Farg‘ona”ning tashkil etilishida Turkiston sotsial-demokratlarining katta roli bor. U bergan ma’lumotlarga ko‘ra, gazeta ta’ sischilarining Farg‘onada sotsial-demokrat Vadim Chaykin bilan bo‘lib o‘tgan uzoq so‘zlashuvlari natijasida o‘zbek va rus tillarida ayni nomda bir gazeta tashkil etish fikriga kelingan. Tashkil etiladigan gazetaning ruscha shakliga mas’ul etib Vadim Chaykin tayinlangan. Gazetaning o‘zbekcha shakli borasida Zaki Validiy Toshkentda advokat Ubaydulla Xo‘jayev hamda Munavvarqori bilan, va Farg‘onada Ashurali Zohiriy bilan muzokaralar olib borgan. Validiy yuqorida nomi tilga olingan shaxslarni Vadim Chaykin bilan tanishtiradi va ularning barchasi ishtirokida bo‘lib o‘tgan umumiy yig‘ilishda bo‘ljak gazetalarning umumiy dasturi ishlab chiqilgan:

- 1) Turkiston mahalliy aholisining haq-huquqda va soliq to‘lashda ruslar bilan teng ekanligi muammosini yoritish;
- 2) Turkiston ko‘chma xalqlari yerlariga ruslarni ko‘chirib kelmaslik muammosiga hukumatning e‘tiborini jalb qilish;
- 3) zamonaviy bilim targ‘iboti va uni yoyish [Togan 1969, 135-136].

“Sadoyi Turkiston” muharririning gazeta oldiga qo‘ygan maqsadlari aks etgan birinchi sondagi maqolasida aynan yuqoridagi sotsial-demokratlar bilan ishlab chiqilgan dastur o‘z ifodasini topgan.

Farg‘onada Obidjon Mahmudov muharrirligida chiqa boshlagan “Sadoyi Farg‘ona” gazetasi xalq orasida biroz ommalashib ulgurgandan so‘ng muharrir gazetaning “Эхо Ферганы” nomida ruscha shaklini nashr etish uchun hukumatdan ruxsat oldi. “Tarjimon” bergan xabarga ko‘ra, tahririyat gazeta chiqarish uchun ruxsat olishi bilan ruscha harflarga buyurtma bergan va harflar kelishi bilan gazeta o‘z faoliyatini boshlaydi. Lekin bizga noma‘lum sabablarga ko‘ra “Sadoyi Farg‘ona”ning ruscha shakli nashr qilinmadi. “Sadoyi Farg‘ona”ning o‘zi esa 123-sonidan so‘ng yana moliyaviy sabablarga ko‘ra faoliyatini to‘xtatishga majbur bo‘ldi.

Toshkent gazetasining taqdiri o‘zidan oldingi gazetarlar kabi ayanchli bo‘ldi. “Sadoyi Turkiston” 66-sonidan so‘ng nashrdan to‘xtadi. Asosiy sabab – mablag‘ yo‘qligi. Toshkentlik taraqqiyparvarlar gazetaning moliyaviy ahvolini turli yo‘l va usullar bilan qo‘llab-quvvatlashga harakat qilsalar ham buni uddalay olishmadi. 1914-yil

sentabr oyida Toshkentda “Sadoyi Turkiston” gazetasining foydasi uchun adabiy kecha tashkil etildi. O’sha yilning oktabr oyida gazetani yangi tashkil etilgan “Nashriyot” shirkati tasarrufiga o’tkazish ham rejalashtirildi [Xo’qandda ruscha musulmon g’azetasi 1914]. “Sho’ro” jurnali muxbirlaridan biri: “Musulmon dunyosida, xususan, Turkistonda obunachilar yo’qligi, pulsizlik va xayriyaning kamligi juda ko’p milliy loyihalarning amalga oshishiga to’sqinlik qildi”, deb yozgan edi [Dindorov 1884].

Har holda Turkistonda bosma uskunasi paydo bo’lishi aholi ayrim qatlamlarining hayot tarzini o’zgarishiga sabab bo’ldi. Garchi bu jarayon Rossiya imperiyasining boshqa mintaqalariga qaraganda ko’proq vaqt tadab qilgan bo’lsa-da, 1905-yil Oktabr Manifestiga qadar Gasprinskiyning “Tarjimon” gazetasi Rossiya musulmonlarining yagona minbari edi. Va aynan u Kavkaz, ichki Rossiya va Turkistonda musulmon matbuotining paydo bo’lishi va rivojlanishida juda katta va muhim rol o’ynadi. Bu yerda Eron, Hindiston va Misrdagi forsiy matbuotning Turkistonda, xususan, Buxoroda modernistik g’oyalarning shakllanishidagi rolini ham aytib o’tish joiz [Айни 1987, 24-25; Bennigsen 1964, 131-170; Volker 2002, 36-50, 420-426]. Ayniy ta’kidlaganidek, Buxoroning taraqqiyparvarlari 20-asr birinchi o’n yilligi oxirlarida aynan ana shu vaqtlı matbuot nashrlari orqali inqilob havosini simirar edilar [Айни 1987, 32]

Turkistonda mustaqil milliy matbuotning shakllanishiga ikki omil to’siq bo’lgan. Bular, birinchidan, iqtisodiy qoloqlik bo’lsa, ikkinchidan, rasmiy hukumat tarafidan bo’lgan bosim [Khalid 1998, 121]. Agar Turkiston ijtimoiy hayotida islohotlarni amalga oshirishga kirishgan mahalliy ziyolilar guruhi 19-asr oxirlarida shakllanganiga qaramay, ular 20-asrning birinchi o’n yilligidagina mustahkam oyoqqa turishga muvaffaq bo’lganlari inobatga olinsa, bu holat, balki, Turkistonda milliy matbuot paydo bo’lishidagi kechikishning eng asosiy omili bo’lishi mumkin. Turkiston aholisi o’z tafakkuri va fikrlash tarziga ko’ra Rossiya imperiyasidagi boshqa musulmon xalqlaridan keskin farq qilar edi. Aholining o’ta konservativ fikrlashi hamda an’analarga “sodiqligi” sabab gazeta xalq orasida u qadar ommalasha olmadi. Aynan mana shu sabablar tufayli 20-asrning 10-yillari o’rtalarida paydo bo’lgan milliy matbuotning aksari o’z faoliyatini to’xtatishga majbur bo’ldi.

“Tarjimon” gazetasi Turkistonda o’ta ommalashganiga qaramay turkistonlik mahalliy ziyolilarni, to’g’ri ma’noda, gazeta hayotida ishtirok etishga jalb qila olmadi. “Tarjimon” gazetasida 1883-yildan 1917-yilgacha bo’lgan oraliqda Turkistonga oid chop etilgan materiallarning tahlili “Tarjimon”ning Turkistondagi asosiy yozarlari tatarlardan iborat bo’lganini ko’rsatdi. Ayrim mahalliy

turkistonliklarni hisobga olmaganda, albatta. Turkistonlik mahalliy taraqqiyparvarlarning aksariyati o'z fikrlarini Ostroumovning "Turkiston Viloyatining Gazeti"da nashr qilishni ma'qul ko'rganligini taxmin qilish mumkin.

Matbuot ta'lim tizimini zamonaviylashtirish bilan bir qatorda Rossiya musulmonlarida alohida ijtimoiy-siyosiy yo'nalish shakllanishida ham o'ta muhim rol o'ynadi. 1905-yil chor hukumati tarafidan e'lon qilingan Manifest Rossiya imperiyasidagi xalqlar uchun muayyan erkinliklar, xususan, so'z erkinligi berishi oqibatida o'nlab musulmon matbuot nashrlari paydo bo'ldi. Musulmonlar ushbu nashrlar yordamida yanada yaqinroq tanishish hamda dunyoda kechayotgan turli jarayonlar haqida to'liqroq ma'lumot olish imkoniga ega bo'ldi. Musulmon matbuoti ayrim tabaqani o'z bilimni mukammallashtirishga, boshqasini jamoat ishlari, adabiyot yoki pedagogik faoliyat bilan shug'ullanishiga katta turtki berdi.

Xulosa

Rossiya musulmonlari matbuoti musulmonlarning o'zligini himoya qilishi barobarida yangi va taraqqiyotga xizmat qiluvchi omillarni o'zlashtirishdek ishlarni hamda nomusulmon hukumatga nisbatan to'g'ri munosabatni saqlash pozitsiyasini o'zida mujassam qila oldi. Taraqqiyparvarlar musulmon muhitida o'sha muhitning ijtimoiy ta'siri va ijtimoiy ko'rinishini tubdan o'zgartira olgan yangi insonlar vakili sifatida maydonga chiqdilar.

1905-yil noyabr oyida Chor hukumati tarafidan qabul qilingan "Matbuot to'g'risida"gi yangi qonun erkinroq harakat qilish imkonini berganiga qaramay, amalda matbuotga nisbatan mavjud senzurani o'zgartirmadi. Vaqtli matbuot nashrlari muharrirlari va xodimlariga to'la erkin harakat qilish imkoni berildi. Lekin hukumat yoki rasmiy ma'mur haqida berilgan har qanday xabar aholi o'rtasida unga nisbatan dushmanlik hissini uyg'otsa, matbuot vakili jinoiy javobgarlikka tortilishi ko'rsatib o'tilgan edi [E'lonot 1883, 181-182].

Qonunning ayni shu jihatlari 1906-1908-yillarda paydo bo'lgan turkistonliklarning endigina oyoqqa turayotgan milliy matbuotini hukumat tarafidan, to'g'ri ma'noda, "bo'g'izlab o'ldirishiga" imkoniyat yaratib berdi. Shu davrda nashr etilgan barcha gazetalar aynan qonunning yuqorida keltirilgan bandida ko'rsatilgan ayblov bilan hukumat tarafidan yopib qo'yildi. Turkistonda milliy matbuotning keyingi gullab-yashnagan davri Birinchi jahon urushi davriga to'g'ri keldi. Lekin bu davr matbuoti oldingisidan farqli o'laroq "o'z o'limi bilan vafot etdi". U o'z tarafiga asosiy o'quvchi bo'lgan xalqni jalb qila olmadi. Faoliyatini to'xtatishiga asosiy sabab esa - bankrotlik. Shunday bo'lishiga qaramay, turkistonliklar nafaqat "Turkiston Viloyatining Gazeti", balki boshqa mustaqil nashrlar

minbaridan foydalangan holda, A.Xolid ta'kidlashicha, "dunyo haqida tushuncha olishga" erishdilar. Ular tarixiy o'zgarishlar hamda g'oyaviy o'sish va keyingi rivojlanishni anglatuvchi "taraqqiyot"ga ishonдилar.

Adabiyotlar

- Абдирашидов, З. 2011. *Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние*. Ташкент: Akademyashr.
- Абдуазизова, Н. 2000. *Туркистон матбуоти тарихи (1870 – 1917)*. Тошкент: Академия.
- Абдуазизова, Н. 2009. *Ўзбекистон журналистикаси тарихи*. Тошкент.
- Авшарова, М.П. 1960. *Русская периодическая печать в Туркестане (1870 – 1917)*. Библиографический указатель литературы. Ташкент.
- Айни, Садриддин. 1987. *Таърихи инқилоби Бухоро*. Душанбе: Адиб.
- Атабаки, Тураж. 2001. "Транскаспийские связи джадидов". *Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик)*: халқаро конференция материаллари, 38-43. Тошкент: Маънавият.
- "Бизим матбуот". 1908. *Таржимон* 72.
- "Бизим матбуоти туркийя". 1906. *Таржимон* 1.
- "Бир суннат тўйи". 1914. *Таржимон* 28.
- "Бухорода тўйлар". 1913. *Таржимон* 278.
- Bennigsen, Alexandre, Lemerrier-Quellejau. 1964. *Chantal. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*. Paris.
- Бехбудий, Махмудхўжа. 1913. "Газета..." *Таржимон* 231.
- Диндоров, Қосим. 1884. "Бухородан мактуб". *Таржимон* 36.
- Добросмыслов, А. 1910. "Ташкентская пресса". *Средняя Азия* 3.
- "Энг керак ва энг қимматли шай надир?" *Таржимон* 1914: 28.
- Эргашев, Б. 1991. *Идеология национально-освободительного движения в Бухарском эмирате*. Ташкент: Фан.
- "Эълонот". *Таржимон* 1883: 14.
- "Эътироф". *Таржимон* 1913: 255.
- Фитрат, Абдурауф. 1915. "Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир". *Ойна* 7.
- "Фавқулода такфир". *Таржимон* 1914: 31.
- Фомченко, А. 1957. "Изменения в экономике Бухарского ханства в период русского протектората (конец XIX – начало XX вв.)". *Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института*. 244 – 250. Ташкент.
- Гафаров, Н. 1999. *По страницам газеты "Бухоройи шариф" (о первой таджикской прессе)*. Худжанд: Вародуд.
- Гаспринский, Исмаил. 2006. *Историко-документальный сборник*. Казань: Жыен.
- Гейер, И. 1891. "Сведения о количестве экземпляров периодической прессы, обращающихся среди населения Сырдарьинской области (за 1890 год)". *Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области*, 206 – 207. Ташкент.

- “Ғазитанинг хидмати надир?” 1883. *Таржимон* 2.
- Hayit, Baymirza. 1975. *Turkistan Rusya ile Çin Arasinda*. Ankara. Khalid, Adeeb. 82-89. *The Politics...*
- “Ҳақиқат ҳар тарафдан зухур эдар”. *Таржимон* 1906: 48.
- Ҳожи Муин. 1911. “О пользе газеты (газита ўқимақ манфаати)”. *Туркистон Вилоятининг Газети* 88.
- Исмоил. 1907. “Мухтарам қориларимиза”. *Таржимон* 86.
- “Ики ғазета...” 1913. *Таржимон* 14.
- Жалолов, А., Ўзганбоев, Ҳ. 1993. *Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни*. Тошкент.
- Тоҳирий, Иброҳим. 1914. “Кўрган билгандан”. *Шўро* 23.
- Иброҳимов, Мираъзам. 1913. “Ҳўқанддан мактуб”. *Таржимон* 128.
- “Каттақўрғон”. 1914. *Таржимон* 121.
- “Мизон (адабий, маиший ва танқидий баҳслар)”. 1907. *Таржимон* 14.
- “Миллий маишат”. 1912. *Таржимон* 12.
- Мирзозода, Х. 1989. “Мирзо Сирож”. *Энциклопедияи адабиёту санъати тоҷик*. Душанбе: Энциклопедия.
- Низомиддинов, Илёс. 1960. *Сайёҳларнинг ёзганлари*. Тошкент.
- “Навруз”. 1914. *Таржимон* 64.
- “Ойина...” *Таржимон* 1913: 279.
- “Ойина журнали”. 1914. *Таржимон* 75.
- “Осиё ғазитаси”. 1908. *Таржимон* 30.
- Остроумов, Н. 1888. “Сведения о Туркестанской туземной газете”. *Труды Сырдарьинского Статистического Комитета в 1887 – 1888 гг.* Ташкент.
- Paksoy. 1989. *Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule*. Hartford.
- Reichmuth, Philipp. 2004. *Muslimische Öffentlichkeit in Buchara: die Zeitung «Vuxoro-yi šarīf» von 1912*. Unpublished MA Thesis. Friedrich-Wikchhelms-Universität zu Bonn.
- Rzehak, Lutz. 2001. *Vom Persischen zum Tadschikischen. Sprachliches Handeln und Sprachplanung in Transoxanien zwischen Tradition, Moderne und Sowjetmacht (1900 – 1956)*. Wiesbaden: Reichert.
- Раджабов, З. 1970. *Туркестан на страницах большевистских газет периода первой русской революции (1905 – 1907 гг.)*. Душанбе: Дониш.
- Тараққий* 1906. 23 июль.
- Таржимон* 1906: 114; 1906: 129; 1906: 138.
- Самарқандий. 1913. “Бухородан мактуб”. *Таржимон* 14.
- “Садои Туркистон”. 1914. *Таржимон* 81.
- “Самарқанд ғазетаси”. 1913. *Таржимон* 212.
- Самойлович, А. 1912. “Печать русских мусульман”. *Мир Ислама* 1.
- “Ташканд театру ва адабиёт кечаси”. 1914. *Таржимон* 188.
- Туркистон Вилоятининг Газети* 1870. 28 апрель.
- “Туркистонда мактаб лисони”. *Таржимон* 1909: 14; 1909: 21.
- Togan, A. 1942 – 1947. *Zeki Velidi. Bugünkü türki (Türkistan) ve yakın tarihi*. Cilt I. Istanbul.
- Togan, A. 1969. *Zeki Velidî. Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Musluman Dogu Turklerinin Millî Varlık ve Kültür Mucadeleleri*. Istanbul: Hikmet Gazetecilik.
- Усмонов, И., Давронов, Д. 1997. *Таърихи матбуоти тоҷик*. Душанбе.

- Убайдуллоҳ, 1914. “Мақсад ва маслак”. *Садои Туркистон* 1.
- Volker, Adam. 2002. *Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges: die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien*. Frankfurt a. M.
- Вахидов, Х. 1979. *Просветительская идеология в Туркестане*. Ташкент: Узбекистан.
- Хўжамёров, Тўлаган. 1913. “Таассуф ва таъзия”. *Таржимон* 210.
- “Хўқандда русча мусулмон ғазетаси”. *Таржимон* 1914: 140.
- “Чиқмиш ҳам сўнмиш ғазита”. *Таржимон* 1906: 48.

References

- Abdirashidov, Z. 2011. *Ismail Gasprinskij i Turkestan v nachale XX veka: svjazi – otnoshenija – vlijanie*. Tashkent: Akademnashr.
- Abduazizova, N. 2000. *Turkiston matbuoti tarihi (1870 – 1917)*. Toshkent: Akademija.
- Abduazizova, N. 2009. *Uzbekiston zhurnalistikasi tarihi*. Toshkent.
- Avsharova, M.P. 1960. *Russkaja periodicheskaja pechat v Turkestane (1870 – 1917)*. Bibliograficheskij ukazatel literatury. Tashkent.
- Ajni, Sadridin. 1987. *Tarihi inqilobi Buhoro*. Dushanbe: Adib.
- Atabaki, Turazh. 2001. “Transkaspiskie svjazi dzhadidov”. *Markazij Osijo XX asr boshida: islohotlar, jangilanish, taraqqijot va mustaqillik uchun kurash (zhadidchilik, muhtorijatchilik, istiqloqlchilik): xalqaro konferencija materiallari*, 38-43. Toshkent: Manaviyat.
- “Bizim matbuot”. 1908. *Tarzhimon* 72.
- “Bizim matbuoti turkijja”. 1906. *Tarzhimon* 1.
- “Bir sunnat tuji”. 1914. *Tarzhimon* 28.
- “Buhoroda tujlar”. 1913. *Tarzhimon* 278.
- Bennigsen, Alexandre, Lemerrier-Quelquejay. 1964. *Chantal. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*. Paris.
- Behbudij, Mahmudhuzha. 1913. “Gazeta...” *Tarzhimon* 231.
- Dindorov, Qosim. 1884. “Buhorodan maktub”. *Tarzhimon* 36.
- Dobromyslov, A. 1910. “Tashkentskaja pressa”. *Srednjaja Azija* 3.
- “Jeng kerak va jeng qimmatli shaj nadir?” *Tarzhimon* 1914: 28.
- Jergashev, B. 1991. *Ideologija natsionalno-osvoboditel'nogo dvizhenija v Buharskom jemirate*. Tashkent: Fan.
- “Elonot”. *Tarzhimon* 1883: 14.
- “Etirof”. *Tarzhimon* 1913: 255.
- Fitrat, Abdurauf. 1915. “Himmat va saboti bulmagan millatning haqqi hajoti juqdir”. *Ojina* 7.
- “Favquloda takfir”. *Tarzhimon* 1914: 31.
- Fomchenko, A. 1957. “Izmenenija v jekonomike Buharskogo hanstva v period russkogo protektorata (kones XIX – nachalo XX vv.)”. *Uchenye zapiski Tashkentskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta*, 244 – 250. Tashkent.
- Gafarov, N. 1999. *Po stranicam gazety “Buhoroji sharif” (o pervoj tadzhikskoj presse)*. Hudzhand: Varodud.
- Gasprinskij, Ismail. 2006. *Istoriko-dokumental'nyj sbornik*. Kazan: Zhyen.

- Gejer, I. 1891. "Svedenija o kolichestve jekzempljarov periodicheskoj pressy, obrashhajushhihsja sredi naselenija Syrdar'inskoj oblasti (za 1890 god)". *Sbornik materialov dlja statistiki Syrdar'inskoj oblasti*, 206 – 207. Tashkent.
- "Gazitaning hidmati nadir?" 1883. *Tarzhimon* 2.
- Hayit, Baymirza. 1975. *Turkistan Rusya ile Çin Arasinda*. Ankara.
- Khalid, Adeeb. 82-89. *The Politics...*
- "Haqiqat har tarafdan zuhur jedar". *Tarzhimon* 1906: 48.
- Hozhi Muin. 1911. "O polze gazety (gazita uqimaq manfaati)". *Turkiston Vilojatining Gazeti* 88.
- Ismoil. 1907. "Muhtaram qorilarimiza". *Tarzhimon* 86.
- "Iki gazeta..." 1913. *Tarzhimon* 14.
- Zhalolov, A., Uzganboev, H. 1993. *Uzbek marifatparvarlik adabijotining taraqqijotida vaqtli matbuotning urni*. Toshkent.
- Tohirij, Ibrohim. 1914. "Kurgan bilgandan". *Shuro* 23.
- Ibrohimov, Mirazam. 1913. "Huqanddan maktub". *Tarzhimon* 128.
- "Kattaqurgon". 1914. *Tarzhimon* 121.
- "Mizon (adabij, maishij va tanqidij bahslar)". 1907. *Tarzhimon* 14.
- "Millij maishat". 1912. *Tarzhimon* 12.
- Mirzozoda, H. 1989. "Mirzo Sirozh". *Jenciklopedijai adabijotu sanati tochik*. Dushanbe: Jenciklopedija.
- Nizomiddinov, Iljos. 1960. *Sajjohlarning jozganlari*. Toshkent.
- "Navruz". 1914. *Tarzhimon* 64.
- "Ojina..." *Tarzhimon* 1913: 279.
- "Ojina zhurnali". 1914. *Tarzhimon* 75.
- "Osijo gazitasi". 1908. *Tarzhimon* 30.
- Ostroumov, N. 1888. "Svedenija o Turkestarskoj tuzemnoj gazete". *Trudy Syrdarinskogo Statisticheskogo Komiteta v 1887 – 1888 gg*. Tashkent.
- Paksoy. 1989. *Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule*. Hartford.
- Reichmuth, Philipp. 2004. *Muslimische Öffentlichkeit in Buchara: die Zeitung «Buxoro-yi šarīf» von 1912*. Unpublished MA Thesis. Friedrich-Wikchelms-Universität zu Bonn.
- Rzehak, Lutz. 2001. *Vom Persischen zum Tadschikischen. Sprachliches Handeln und Sprachplanung in Transoxanien zwischen Tradition, Moderne und Sowjetmacht (1900 – 1956)*. Wiesbaden: Reichert.
- Radzhabov, Z. 1970. *Turkestan na stranichah bolshevistkikh gazet perioda pervoj russkoj revoljucii (1905 – 1907 gg.)*. Dushanbe: Donish.
- Taraqqij* 1906. 23 ijul.
- Tarzhimon* 1906: 114; 1906: 129; 1906: 138.
- Samarqandij. 1913. "Buhorodan maktub". *Tarzhimon* 14.
- "Sadoji Turkiston". 1914. *Tarzhimon* 81.
- "Samarqand gazetasi". 1913. *Tarzhimon* 212.
- Samojlovich, A. 1912. "Pechat russkikh musulman". *Mir Islama* 1.
- "Tashkanda teatru va adabijot kechasi". 1914. *Tarzhimon* 188.
- Turkiston Vilojatining Gazeti* 1870. 28 aprel.
- "Turkistonda maktab lisoni". *Tarzhimon* 1909: 14; 1909: 21.
- Togan, A. 1942 – 1947. *Zeki Velidi. Bugünkü türkili (Türkistan) ve yakin tarihi*. Cilt I. Istanbul.

- Togan, A. 1969. Zeki Velidî. *Hâtîralar. Türkistan ve Diğer Musluman Dogu Turklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. Istanbul: Hikmet Gazetecilik.
- Usmonov, I., Davronov, D. 1997. *Tarihi matbuoti tochik*. Dushanbe.
- Ubajdulloh. 1914. "Maqsad va maslak". *Sadoji Turkiston* 1.
- Volker, Adam. 2002. *Rußlandmuslime in Istanbul am Vorabend des Ersten Weltkrieges: die Berichterstattung osmanischer Periodika über Rußland und Zentralasien*. Frankfurt a. M.
- Vahidov, H. 1979. *Prosvetitelskaja ideologija v Turkestane*. Tashkent: Uzbekistan.
- Huzhamjorov, Tulagan. 1913. "Taassuf va tazija". *Tarzhimon* 210.
- "Huqandda ruscha musulmon gazetasi". *Tarzhimon* 1914: 140.
- "Chiqmish ham sunmish gazita". *Tarzhimon* 1906: 48.

Muallif haqida: *Abdirashidov Zaynabidin Sharabidinovich* – falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

Iqtibos uchun: Abdirashidov, Z. Sh. 2020. "Turkistonda mustaqil matbuotning shakllanishi". *O‘zbekiston: til va madaniyat* 3: 6–25.

About the author: *Zaynabidin Sh. Abdirashidov* – Doktor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo‘i.

For citation: Abdirashidov, Z. Sh. 2020. "Formation of Independent Press in Turkistan". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 6–25.